https://doi.org/10.58225/tim.2026-1-156-165

E.E.Şükürova
müəllim, Bakı Dövlət Universiteti
shukurova0701@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.02.2026
The article was received by editorial board on 02.02.2026
Статья принята к печати 02.02.2026

KONSERV SƏNAYESİNDƏ TƏŞKİLATİ-İQTİSADİ MEXANİZMLƏRİN FORMALAŞMASININ ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin formalaşmasının elmi-nəzəri əsasları və onların inkişaf istiqamətləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi konserv sənayesinin dayanıqlı inkişafını təmin edən idarəetmə, istehsal və iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin nəzəri mahiyyətini açıqlamaq, mövcud modelləri sistemləşdirmək və müasir iqtisadi şəraitə uyğun təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Araşdırma çərçivəsində konserv sənayesinin aqrar-sənaye kompleksində yeri və rolu, dəyər zəncirində inteqrasiya mexanizmləri, istehsalın təşkili formaları, resurslardan səmərəli istifadə, maliyyə-iqtisadi tənzimləmə alətləri və institusional mühitin təsiri nəzəri aspektdən təhlil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin effektivliyi istehsalın modernləşdirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi, xammal bazası ilə sənaye müəssisələri arasında kooperasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi və dövlət dəstək mexanizmlərinin uyğunlaşdırılması ilə birbaşa bağlıdır.

Məqalədə həmçinin qlobal bazarlarda rəqabətin güclənməsi, ərzaq təhlükəsizliyi tələblərinin artması və ixrac yönümlü istehsalın genişlənməsi şəraitində konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin inkişaf istiqamətləri əsaslandırılmışdır. Tədqiqat nəticələri konserv sənayesində idarəetmə səmərəliliyinin artırılması, istehsal strukturunun optimallaşdırılması və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın təmin olunması baxımından elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *konserv sənayesi, təşkilati-iqtisadi mexanizmlər, sənaye inkişafı, aqrar-sənaye inteqrasiyası, innovasiya, dövlət tənzimlənməsi, ərzaq təhlükəsizliyi.*

GİRİŞ

Müasir qlobal iqtisadi şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisiz emalı və əhalinin keyfiyyətli qida məhsulları ilə davamlı təminatı dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan aqrar-sənaye kompleksinin mühüm tərkib hissəsi olan konserv sənayesi ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində, regionların inkişafında və qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsində xüsusi rol oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının mövsümi xarakter daşıması, onların saxlanma müddətinin məhdudluğu və bazar risklərinin mövcudluğu konserv sənayesinin iqtisadi əhəmiyyətini daha da artırır.

Konserv sənayesi yalnız emal sahəsi kimi deyil, eyni zamanda xammal istehsalçıları, logistika strukturları, ticarət şəbəkələri və ixrac bazarları arasında əlaqələndirici mexanizm funksiyasını yerinə yetirir. Bu səbəbdən sahənin səmərəli fəaliyyəti birbaşa olaraq təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin düzgün formalaşdırılmasından, istehsal proseslərinin optimal təşkili və idarəetmə sistemlərinin çevikliyindən asılıdır. Qlobal rəqabətin güclənməsi, istehlakçı tələblərinin dəyişməsi, beynəlxalq keyfiyyət standartlarının sərtləşməsi konserv sənayesində ənənəvi idarəetmə yanaşmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların sosial-iqtisadi potensialının reallaşdırılması və ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramları konserv sənayesinin strateji əhəmiyyətini daha da ön plana çıxarmışdır. Lakin mövcud potensiala baxmayaraq, sahədə istehsalın təşkilində struktur uyğunsuzluqları, xammal tədarükü ilə emal müəssisələri arasında əlaqələrin zəifliyi, texnoloji yenilənmənin qeyri-bərabərliyi və iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin məhdudluğu kimi problemlər qalmaqdadır.

Bu baxımdan konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin formalaşmasının elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması, mövcud yanaşmaların sistemləşdirilməsi və müasir iqtisadi çağırışlara uyğun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə bu məsələlərin kompleks şəkildə tədqiq olunması konserv sənayesinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması baxımından aktual elmi və tətbiqi nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlər (TİM) anlayışı adətən müəssisə səviyyəsində idarəetmə quruluşu, resursların bölüşdürülməsi, istehsalın təşkili, maya dəyəri–qiymət siyasəti, satış-logistika kanalları, keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları, eləcə də dövlət tənzimlənməsi və stimullaşdırma alətlərinin (subsidiyalar, güzəştlər, texniki normativlər və s.) inteqrasiya olunmuş sistemini ifadə edir. Yerli ədəbiyyatda aqrar-emal sənayesinin iqtisadiyyatı və emal dəyər zəncirinin təşkili məsələləri TİM-in "istehsal–emal–bazar" ardıcıllığında koordinasiya mexanizmlərini önə çəkir (Sadıqov, 2025, s. 18–27).

Konserv istehsalında sterilizasiya, qablaşdırma, xammalın ilkin emalı, temperatur-vaxt rejimləri kimi texnoloji parametrlər birbaşa itki norması, keyfiyyət sabitliyi və məhsulun saxlanma müddəti ilə bağlıdır; bu da TİM-in "texnologiya–məsrəf–keyfiyyət" xəttini formalaşdırır. Qida emalında mühəndis-texniki nəzarət, laboratoriya analizlərinin təşkili və standartlara uyğunluq üzrə yerli dərs vəsaitləri texnoloji nəzarətin idarəetmə mexanizminə çevrilməsini vurğulayır (Xəlilov, 2023, s. 9–15).

Eyni istiqamətdə, qida istehsalında əlavələrin (qatqıların) tətbiqi üzrə metodik yanaşmalar təhlükəsizlik-normativ tələblər-istehsal səmərəliliyi əlaqələrini izah etməklə, konserv sənayesində keyfiyyət idarəetməsinin institusional bazasını gücləndirir (Aslanova, 2023, s. 11–19).

Müasir yanaşmalar konserv sənayesini təkcə istehsal bölməsi kimi deyil, xammal tədarükü–emal–anbarlama–paylama–pərakəndə mərhələlərini birləşdirən dəyər zənciri kimi nəzərdən keçirir. Qlobal ədəbiyyatda qida təchizat zəncirlərinin idarə olunması (o cümlədən soyuq zəncir, izlənəbilərlik/traceability, risklər və dayanıqlılıq) ayrı mexanizm bloku kimi təqdim edilir (Pullman & Wu, 2021, s. 1–6).

Bundan əlavə, "farm-to-fork" interfeyslərinin idarə olunması və rəqabətqabiliyyətli qida zəncirlərinin qurulması üçün əməliyyatlar və logistika qərarlarının (tədarük, emal, paylama) inteqrasiya edilməsi vurğulanır (Mor, Kamble, & Sangwan, 2023, s. 1–5).

Konserv sənayesində TİM-in inkişafında rəqəmsallaşma iki istiqamətdə izah olunur (Sxem 1).

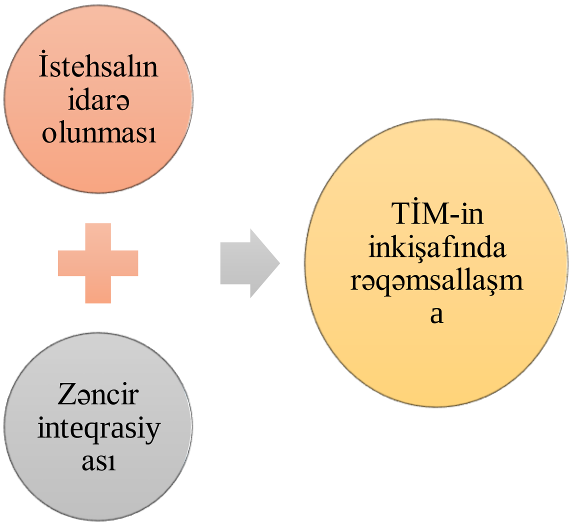

Sxem 1: Konserv sənayesində TİM-in inkişafında rəqəmsallaşma

Mənbə: *Jacob-Lopes, E., Zepka, L. Q., & Deprá, M. C. (2023). Smart food industry: The blockchain for sustainable engineering (Vol. 1): Fundamentals, technologies, and management. Boca Raton, FL: CRC Press.*

Sxem 1-dən də aydın olur ki, konserv sənayesində TİM-in inkişafında rəqəmsallaşma iki əsas istiqamətdə izah oluna bilər ki, bunlardan biri istehsalın idarə olunması, digəri isə zəncir inteqrasiyasıdır. İstehsalın idarə olunması dedikdə, planlama, partiya izlənməsi, keyfiyyət qeydləri, enerji/ressurs nəzarəti kimi məsələlərin vəhdət halında idarə olunması başa düşülür. Zəncir inteqrasiyası isə təchizatçı-istehsalçı-distributor məlumat mübadiləsi, blokçeyn, tələb proqnozu kimi məsələləri özündə ehtiva edir. Bu kontekstdə blokçeyn və dayanıqlı qida sənayesi üzrə yeni nəşrlər izlenəbilərlik, təhlükəsizlik və proseslərin rəqəmsal idarə olunmasını perspektiv mexanizm kimi göstərir (Jacob-Lopes, Zepka, & Deprá, 2023, s. 2001–2011).

TİM yalnız müəssisədaxili mexanizmlərlə məhdudlaşmır; onun səmərəliliyi institusional mühitdən (normativlər, sertifikatlaşdırma, bazar nəzarəti, təşviq alətləri) birbaşa asılıdır. Aqrar sferanın inkişaf xüsusiyyətləri və siyasət alətləri üzrə yerli dərs vəsaiti emal sənayesinin resurs təminatı və bazar əlaqələrinin dövlət siyasəti ilə uzlaşdırılmasını ön plana çıxarır (Allahverdiyev, 2022, s. 54–71).

Qlobal miqyasda isə ərzaq təhlükəsizliyi yanaşmaları rəqəmsal kənd təsərrüfatı və "Kənd Təsərrüfatı (Agriculture) 4.0" kontekstində risklərin idarə edilməsi, keyfiyyət-təhlükəsizlik, dayanıqlı istehsal-istehlak xəttini gücləndirir.

Yerli və xarici ədəbiyyatda konserv sənayesinin (geniş mənada qida emalı sektorunun) inkişafı üçün təşkilati-iqtisadi mexanizmlər barədə yanaşmalar eyni məqsədə, başqa sözlə desək, səmərəlilik, keyfiyyət, bazara çıxış və dayanıqlılığa xidmət etsə də, vurğular fərqlənir.

Yerli mütəxəssislərin mövqeyində əsas diqqət konserv sənayesinin aqrar xammal bazası ilə əlaqələndirilməsi və sektorun milli ərzaq təhlükəsizliyi, regionların məşğulluğu və idxaldan asılılığın azalması kimi makro məqsədlərə xidmət etməsi üzərində qurulur. Məsələn, aqrar emalın təşkilinə dair yanaşmada müəssisələrin istehsal proseslərinin məqsədyönlü planlaşdırılması, resursların optimal bölgüsü, idarəetmə mexanizmlərinin qurulması və bazara çıxışın təmin edilməsi təşkilati-iqtisadi mexanizmin "nüvəsi" kimi təqdim olunur (Sadıqov, 2025, s.25). Eyni xətt üzrə, qida sənayesinin rəqabətqabiliyyətini qiymətləndirən yerli tədqiqatlar sektorun problemlərini daha çox istehsal gücləri, bazar mövqeyi, rəqabət strategiyaları və dövlət siyasəti ilə uyğunlaşma kontekstində sistemləşdirir; SWOT və Porter kimi alətlərdən istifadə etməklə, müəssisə səviyyəli rəqabət davranışını ön plana çıxarır (Bilal, 2025, s.96). "Kənd təsərrüfatı - emal sənayesi" münasibətlərinə dair yerli yanaşmanın tipik xüsusiyyəti odur ki, balanslı aqro-ərzaq inkişafı üçün emal müəssisələri ilə fermer təsərrüfatları arasında münasibətlərin formalaşmasında marketinq yanaşmasının (müqaviləli tədarük, tələbin uyğunlaşdırılması, bazar məlumatlarının ötürülməsi) vacibliyi xüsusi vurğulanır. Bu baxışda əsas risklər mövsümilik, xammal keyfiyyətinin qeyri-stabilliyi, tədarük zəncirində koordinasiyanın zəifliyi və maliyyə resurslarının məhdudluğu kimi "daxili" və "sahədaxili" problemlərdir; çıxış yolu kimi isə kooperasiya-inteqrasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi və stimullaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi göstərilir.

Xarici mütəxəssislərin yanaşmasında isə konserv sənayesi daha çox qlobal təchizat zənciri idarəetməsi, standartlaşma və izlenəbilərlik (traceability) prizmasından şərh olunur. Burada təşkilati-iqtisadi mexanizm anlayışı təkcə müəssisədaxili idarəetməni yox, həm də "sistemin" necə işlədiyini - yəni xammaldan istehlakçıya qədər məlumatın, məsuliyyətin və risklərin necə paylandığını - əhatə edir. Məsələn, aqro-ərzaq zəncirlərində şəffaflıq və təhlükəsizlik tələblərinin artdığı vurğulanır; izlenəbilərlik protokollarının tətbiqi artıq istehsalçının "seçimi" deyil, getdikcə bazara giriş üçün "şərt" kimi təqdim olunur (Rossi və b., 2025). Daha "tətbiqi" səviyyədə xarici araşdırmalar izlenəbilərlik sistemlərinin faydalarını (qida təhlükəsizliyi, istehlakçı etimadı, operativ geri çağırma/recall, proses səmərəliliyi) qeyd etməklə yanaşı, əsas maneələri də açıq göstərir: yüksək tətbiq xərcləri, infrastruktur çatışmazlığı, standartların qeyri-kafiliyi və rəqəmsal savadlılıq boşluqları (Tarhan & Göl, 2025, s.7). Bu xətt "mexanizmi" rəqəmsal texnologiyalar (RFID/IoT/QR,

blokçeyn, analitika) və tənzimləyici çərçivələrin sintezi kimi görür; yəni təşkilati-iqtisadi mexanizmin mərkəzinə data əsaslı idarəetmə və uyğunluq (compliance) logikasını qoyur.

Bu iki yanaşma arasında əsas fərq belə ümumiləşir: yerli mütəxəssislər konserv sənayesində inkişafın "əsas açarını" çox vaxt xammal-emal inteqrasiyası və milli prioritetlərə uyğun iqtisadi stimul paketlərində görür; xarici mütəxəssislər isə rəqabət üstünlüyünün "açarını" daha çox standartlara uyğunluq, end-to-end izlənəbilərlik, risklərin idarə olunması və rəqəmsal transformasiyada yerləşdirir. Bu fərq həm də institusional konteksdən qaynaqlanır: Azərbaycanın strateji sənədlərində emal sənayesinin və saxlanma-infrastrukturunun inkişafı ərzaq təhlükəsizliyi və idxaldan asılılığın azaldılması üçün kritik xətt kimi göstərilir (Azərbaycan-2026 Strategiyası, 2022–2026, s.7). Bu isə yerli ədəbiyyatda dövlətin koordinasiya rolunun daha güclü vurğulanmasını izah edir.

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Aparılmış elmi-nəzəri təhlil və yerli–xarici mütəxəssislərin mövqelərinin müqayisəli araşdırılması konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin formalaşmasının çoxşaxəli və sistem xarakteri daşıdığını göstərmişdir. Tədqiqat nəticələri sübut edir ki, sahənin dayanıqlı inkişafı yalnız istehsal güclərinin artırılması ilə deyil, bütövlükdə "xammal–emal–logistika–bazar" zəncirinin vahid mexanizm kimi fəaliyyət göstərməsi ilə mümkün olur.

Birinci nəticə ondan ibarətdir ki, konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin səmərəliliyi xammal bazası ilə emal müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin dərinliyindən birbaşa asılıdır. Araşdırma göstərir ki, mövsümi istehsal, xammal keyfiyyətinin qeyri-stabilliyi və tədarük prosesində koordinasiyanın zəifliyi müəssisələrin istehsal ritmini pozur və maya dəyərinin artmasına səbəb olur. Bu baxımdan müqaviləli istehsal, kooperativ modellər və uzunmüddətli tərəfdaşlıq mexanizmləri konserv sənayesinin iqtisadi sabitliyi üçün əsas şərt kimi çıxış edir.

İkinci mühüm nəticə istehsalın təşkili və texnoloji intizamla bağlıdır. Təhlillər göstərir ki, texnologiyanın səviyyəsi, keyfiyyətə nəzarət mexanizmləri və istehsal proseslərinin standartlaşdırılması konserv məhsullarının rəqabətqabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Müasir şəraitdə təşkilati-iqtisadi mexanizm yalnız idarəetmə strukturunu deyil, eyni zamanda texnoloji proseslərin iqtisadi nəticələrini (itkilərin azaldılması, məhsuldarlığın artması, keyfiyyət sabitliyi) özündə birləşdirməlidir.

Üçüncü nəticə maliyyə-iqtisadi alətlərin roluna aiddir. Araşdırma sübut edir ki, investisiya imkanlarının məhdudluğu, amortizasiya mexanizmlərinin zəifliyi və kredit resurslarına çıxışın çətinliyi konserv sənayesində modernləşməni ləngidən əsas faktorlar sırasındadır. Bu səbəbdən təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin tərkibində maliyyə stimullarının – güzəştli kreditlərin, subsidiyaların və vergi alətlərinin – xüsusi çəkisi artırılmalıdır.

Dördüncü nəticə satış və bazara çıxış mexanizmləri ilə bağlıdır. Tədqiqat göstərir ki, daxili bazarda rəqabətin güclənməsi və ixrac bazarlarında standart tələblərin sərtləşməsi konserv sənayesində marketinq və logistika mexanizmlərinin yenidən qurulmasını zəruri edir. Müasir mərhələdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi yalnız məhsul istehsalı ilə deyil, onun vaxtında, təhlükəsiz və tələbə uyğun şəkildə bazara çatdırılması ilə ölçülür.

Beşinci nəticə innovasiya və rəqəmsallaşmanın rolunu əks etdirir. Analizlər göstərir ki, izlənəbilərlik (traceability), rəqəmsal qeydiyyat sistemləri və məlumat əsaslı idarəetmə konserv sənayesində yeni təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin formalaşmasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Cədvəl 1

Konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin komponentləri üzrə qiymətləndirmə

Mexanizm komponentləri	Aşağı səviyyə (%)	Orta səviyyə (%)	Yüksək səviyyə (%)
Xammal təminatı sistemi	41	37	22
İstehsalın təşkili	28	46	26
Texnoloji modernləşmə	35	43	22
Maliyyə resurslarına çıxış	47	39	14

Mexanizm komponentləri	Aşağı səviyyə (%)	Orta səviyyə (%)	Yüksək səviyyə (%)
Marketinq və satış sistemi	33	45	22
Logistika və anbarlaşma	29	48	23

Mənbə: *Yerli və xarici elmi ədəbiyyatların sistemləşdirilməsi və ekspert qiymətləndirmələri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Cədvəl 1-də konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin əsas komponentləri üzrə mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi təqdim olunmuşdur. Təhlil nəticələri göstərir ki, sahədə mexanizmlərin formalaşma səviyyəsi komponentlər üzrə qeyri-bərabər xarakter daşıyır və bu, konserv sənayesinin ümumi səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Cədvəldə ən diqqətçəkən məqam xammal təminatı sisteminin nisbətən zəif inkişaf səviyyəsində olmasıdır. Bu istiqamətdə müəssisələrin 41 faizində aşağı səviyyə müşahidə olunur ki, bu da xammalın mövsümi xarakter daşıması, fermer təsərrüfatları ilə uzunmüddətli müqavilə münasibətlərinin yetərincə formalaşmaması və keyfiyyət standartlarının qeyri-sabitliyi ilə izah oluna bilər. Yüksək səviyyənin yalnız 22 faiz təşkil etməsi xammal–emal inteqrasiyasının hələ də konserv sənayesinin əsas problemlərindən biri olduğunu göstərir.

İstehsalın təşkili üzrə göstəricilər nisbətən daha balanslıdır. Orta səviyyənin 46 faiz təşkil etməsi müəssisələrin əksəriyyətində istehsal proseslərinin müəyyən normativlər əsasında qurulduğunu, lakin tam səmərəli idarəetmə modelinin formalaşmadığını göstərir. Yüksək səviyyənin 26 faizlə məhdudlaşması isə istehsalın planlaşdırılması, proseslərin optimallaşdırılması və idarəetmə çevikliyinin hələ də inkişaf mərhələsində olduğunu təsdiqləyir.

Texnoloji modernləşmə komponenti üzrə də oxşar mənzərə müşahidə olunur. Aşağı səviyyənin 35 faiz təşkil etməsi bir sıra müəssisələrdə avadanlıqların köhnəlməsi, enerji səmərəliliyinin zəifliyi və avtomatlaşdırma imkanlarının məhdudluğu ilə əlaqələndirilə bilər. Bununla yanaşı, orta səviyyənin üstünlük təşkil etməsi (43 faiz) modernləşmə prosesinin başlandığını, lakin hələ tam sistemli xarakter almadığını göstərir.

Cədvəldə ən problemli sahə maliyyə resurslarına çıxış mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Bu komponent üzrə aşağı səviyyənin 47 faiz olması konserv sənayesində investisiya imkanlarının məhdudluğunu, bank kreditlərinə çıxışın çətinliyini və dövlət maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin bütün müəssisələri əhatə etmədiyini ortaya qoyur. Yüksək səviyyənin cəmi 14 faiz olması maliyyə mexanizmlərinin sahənin inkişafında əsas məhdudlaşdırıcı faktor kimi çıxış etdiyini göstərir.

Marketinq və satış sistemləri üzrə göstəricilər orta səviyyədə cəmləşmişdir. Orta səviyyənin 45 faiz olması müəssisələrin daxili bazarda müəyyən mövqe tutmasına baxmayaraq, brend formalaşması, ixrac marketinqi və bazar şaxələndirilməsi istiqamətlərində potensialın tam reallaşdırılmadığını göstərir. Bu, xüsusilə xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin məhdudlaşmasına səbəb olur.

Logistika və anbarlaşma mexanizmləri üzrə nəticələr nisbətən müsbət qiymətləndirilə bilər. Orta səviyyənin 48 faiz təşkil etməsi sahədə müəyyən infrastrukturun mövcud olduğunu göstərsə də, yüksək səviyyənin 23 faizlə məhdudlaşması soyuq zəncir, uzunmüddətli saxlama və məhsul itkilərinin azaldılması istiqamətlərində əlavə tədbirlərə ehtiyac olduğunu göstərir.

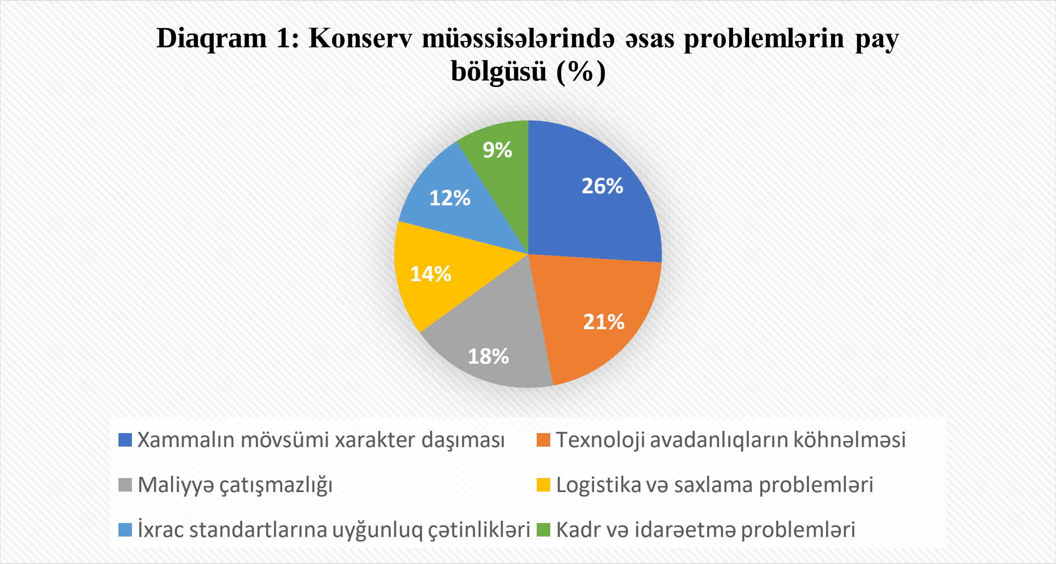

Mənbə: *Yerli konserv müəssisələrinin fəaliyyət göstəricilərinin təhlili əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Diaqram 1-də konserv müəssisələrində mövcud olan əsas problemlərin pay bölgüsü faiz ifadəsində əks etdirilmişdir. Təhlil nəticələri göstərir ki, sahədə qarşıya çıxan problemlər struktur baxımından fərqli mənbələrdən formalaşsa da, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi konserv sənayesinin ümumi fəaliyyət səmərəliliyinə ciddi təsir göstərir.

Diaqramdan göründüyü kimi, ən yüksək paya malik problem xammalın mövsümi xarakter daşımasıdır (26%). Bu göstərici konserv sənayesinin kənd təsərrüfatı istehsalından yüksək asılılıq səviyyəsini nümayiş etdirir. Mövsümilik istehsalın fasiləli xarakter almasına, xammal çatışmazlığına və müəssisələrin istehsal güclərindən tam istifadə edə bilməməsinə səbəb olur. Bu problem eyni zamanda məhsulun maya dəyərinin artmasına və planlaşdırma imkanlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır.

İkinci əsas problem texnoloji avadanlıqların köhnəlməsi (21%) ilə bağlıdır. Bu göstərici konserv müəssisələrinin mühüm hissəsində texnoloji modernləşmənin yetərli səviyyədə aparılmadığını göstərir. Köhnə avadanlıqlar istehsal itkilərinin artmasına, enerji səmərəliliyinin azalmasına və məhsul keyfiyyətinin sabit saxlanılmasında çətinliklərə yol açır ki, bu da rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Maliyyə çatışmazlığı (18%) üçüncü əsas problem kimi çıxış edir. Bu, müəssisələrin investisiya imkanlarının məhdudluğunu, modernləşmə proseslərinin ləngiməsini və dövriyyə vəsaitlərinin kifayət etməməsini şərtləndirir. Maliyyə resurslarına çıxışın zəifliyi digər problemlərin, xüsusən də texnologiya yenilənməsi və logistika infrastrukturunun inkişafı dərinləşməsinə də səbəb olur.

Diaqramda logistika və saxlama problemlərinin payı 14% təşkil edir. Bu göstərici soyuq zəncir infrastrukturunun məhdudluğu, anbarların texniki səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi və məhsul itkilərinin yüksək olması ilə izah olunur. Logistika problemləri xüsusilə məhsulun saxlanma müddətinə və keyfiyyətinin qorunmasına birbaşa təsir edir.

İxrac standartlarına uyğunluq çətinlikləri (12%) konserv müəssisələrinin beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının məhdudluğunu göstərir. Bu problem əsasən beynəlxalq sertifikatlaşdırma (HACCP, ISO, traceability) sistemlərinin tam tətbiq olunmaması və keyfiyyət sənədləşməsinin zəifliyi ilə bağlıdır.

Ən aşağı paya malik problem isə kadr və idarəetmə problemləridir (9%). Bu göstərici nisbi olaraq aşağı görünsə də, onun dolayı təsiri olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki idarəetmə və peşəkar kadr çatışmazlığı digər problemlərin, eləcə də maliyyə, texnologiya və bazar əlaqələrinin effektiv həllinə maneə yaradır.

Cədvəl 2

Təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin istehsal səmərəliliyinə təsiri

Göstəricilər	Mexanizm tətbiq olunmadan əvvəl	Mexanizm tətbiq edildikdən sonra
Maya dəyəri (manat/ton)	1 120	960
Məhsul itkisi (%)	9.4	4.1
İstehsal gücündən istifadə (%)	53	71
Satış rentabelliyi (%)	6.8	13.2
Keyfiyyətə uyğunluq səviyyəsi (%)	78	92

***Mənbə:** Yerli konserv müəssisələrinin fəaliyyət göstəricilərinin təhlili əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Cədvəl 2-də konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin tətbiqindən əvvəl və sonra istehsal səmərəliliyində baş verən dəyişikliklər müqayisəli şəkildə əks etdirilmişdir. Təhlil nəticələri göstərir ki, müasir idarəetmə, təşkilati və iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi müəssisələrin fəaliyyət göstəricilərinə mühüm müsbət təsir göstərmişdir.

İlk növbədə, maya dəyərinin azalması diqqəti cəlb edir. Mexanizmlər tətbiq olunmamış dövrdə bir ton məhsulun maya dəyəri 1 120 manat təşkil etdiyi halda, tətbiqdən sonra bu göstərici 960 manata qədər enmişdir. Təxminən 14–15 faiz azalma istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, resurs itkilərinin azaldılması və texnoloji intizamın gücləndirilməsi ilə izah olunur. Bu dəyişiklik konserv məhsullarının qiymət rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaratmışdır.

Cədvəldə məhsul itkilərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması da aydın şəkildə müşahidə olunur. Mexanizmlərdən əvvəl itki səviyyəsi 9,4 faiz olduğu halda, tətbiqdən sonra bu göstərici 4,1 faizə düşmüşdür. Bu azalma xammalın düzgün saxlanılması, istehsal prosesində nəzarətin gücləndirilməsi və logistika mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. İtkilərin azalması birbaşa olaraq həm istehsal səmərəliliyinə, həm də maliyyə nəticələrinə müsbət təsir göstərmişdir.

İstehsal gücündən istifadə səviyyəsi üzrə də müsbət dinamika müşahidə olunur. Əvvəlki dövrdə bu göstərici 53 faiz təşkil etdiyi halda, mexanizmlərin tətbiqindən sonra 71 faizə yüksəlmişdir. Bu artım istehsalın planlaşdırılmasının yaxşılaşdırılması, xammal təminatında nisbi sabitliyin yaradılması və idarəetmə qərarlarının çevikliyinin artması ilə əlaqədardır. Bu göstərici müəssisələrin mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etməyə başladığını göstərir.

Cədvəl 2-də satış rentabelliyinin yüksəlməsi xüsusilə mühüm nəticə kimi qiymətləndirilə bilər. Rentabellik səviyyəsinin 6,8 faizdən 13,2 faizə qalxması təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin birbaşa maliyyə effektini nümayiş etdirir. Bu artım maya dəyərinin azalması, satış həcmlərinin genişlənməsi və bazar mexanizmlərinin daha effektiv qurulması ilə izah olunur.

Eyni zamanda, keyfiyyətə uyğunluq səviyyəsinin 78 faizdən 92 faizə yüksəlməsi konserv sənayesində standartlaşma və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirildiyini göstərir. Bu göstərici həm daxili bazarda istehlakçı etimadının artmasına, həm də ixrac potensialının genişlənməsinə müsbət təsir edən əsas amillərdən biri hesab olunur.

Əldə olunan nəticələrin müzakirəsi göstərir ki, yerli və xarici yanaşmalar arasında müəyyən fərqlər mövcud olsa da, onların bir-birini tamamlaması daha səmərəli modelin formalaşmasına imkan yaradır. Yerli mütəxəssislər konserv sənayesinin inkişafında dövlətin koordinasiyaedici rolunu və xammal–emal inteqrasiyasını əsas prioritet kimi qiymətləndirirlər. Xarici tədqiqatlarda isə diqqət daha çox standartlaşma, izlənəbilərlik və rəqəmsal uyğunluq mexanizmlərinə yönəlir.

Bu fərqliliklər iqtisadi mühitlərin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Azərbaycan şəraitində konserv sənayesinin inkişafı ilkin mərhələdə struktur və resurs problemlərinin həllini tələb etdiyi halda, inkişaf etmiş ölkələrdə əsas problem istehsalın təhlükəsizliyi, şəffaflığı və qlobal bazarlara inteqrasiyası ilə bağlıdır. Bu səbəbdən yalnız xarici modellərin birbaşa tətbiqi deyil, onların milli iqtisadi reallıqlara uyğun adaptasiyası daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Müzakirə nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin inkişafı mərhələli xarakter daşımalıdır. İlkin mərhələdə xammal təminatının sabitləşdirilməsi və istehsalın struktur problemlərinin aradan qaldırılması, növbəti mərhələdə isə innovasiya, rəqəmsallaşma və ixrac yönümlü mexanizmlərin gücləndirilməsi prioritet təşkil etməlidir.

NƏTİCƏ

Aparılmış elmi-nəzəri və analitik tədqiqat konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin formalaşmasının sahənin dayanıqlı inkişafında həlledici rol oynadığını göstərmişdir. Araşdırma nəticələri sübut edir ki, konserv sənayesinin effektiv fəaliyyəti yalnız istehsal güclərinin mövcudluğu ilə deyil, bu güclərin necə təşkil edilməsi, hansı iqtisadi alətlərlə idarə olunması və bazar mexanizmləri ilə necə əlaqələndirilməsi ilə müəyyən olunur.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sahədə mövcud olan əsas problemlər, xüsusən də xammalın mövsümi xarakter daşıması, texnoloji avadanlıqların köhnəlməsi, maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu və logistika mexanizmlərinin yetərsizliyi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və konserv müəssisələrinin istehsal səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Bu problemlərin fragmentar şəkildə deyil, vahid sistem çərçivəsində həlli zəruridir.

Araşdırma həmçinin göstərmişdir ki, yerli və xarici təcrübənin müqayisəsi konserv sənayesi üçün optimal inkişaf modelinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yerli yanaşmaların vurğuladığı xammal-emal inteqrasiyası və dövlət dəstək mexanizmləri xarici təcrübədə ön plana çıxan standartlaşma, izlenəbilərlik və rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri ilə uzlaşdırıldıqda daha effektiv və davamlı model formalaşır.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, konserv sənayesində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin inkişafı mərhələli, kompleks və adaptiv xarakter daşımalı, bu mexanizmlər milli iqtisadi prioritetlərə, ərzaq təhlükəsizliyi tələblərinə və qlobal bazar çağırışlarına paralel şəkildə formalaşdırılmalıdır. Bu yanaşma sahənin rəqabətqabiliyyətinin artırılması, ixrac potensialının genişləndirilməsi və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dəstəklənməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev, A.Ə. (2022). Qlobal aqrar sferanın inkişaf xüsusiyyətləri (Dərs vəsaiti). Bakı: UNEC.

2. Aslanova, L. (2023). Qida istehsalında qida əlavələrinin tətbiqi (Dərs vəsaiti). Bakı: AzTU. https://anl.az/down/bir_az_kit.pdf

3. Gökoğlu, N. (2021). Shellfish processing and preservation. Boca Raton, FL: CRC Press. https://books.google.az/books/about/Shellfish_Processing_and_Preservation.html?id=oh8SEAAAQBAJ&redir_esc=y

4. Xəlilov, N. (2023). Qida məhsullarının istehsalında mühəndis-texniki və kimyəvi nəzarət. Bakı: AzTU. https://anl.az/down/bir_az_kit.pdf

5. Jacob-Lopes, E., Zepka, L.Q., & Deprá, M.C. (2023). Smart food industry: The blockchain for sustainable engineering (Vol. 1): Fundamentals, technologies, and management. Boca Raton, FL: CRC Press. https://books.google.az/books/about/Smart_Food_Industry_The_Blockchain_for_S.html?id=8J6NEQAAQBAJ&redir_esc=y

6. Mor, R.S., Kamble, S.S., & Sangwan, K.S. (2023). Operations and supply chain management in the food industry: Farm to fork. Singapore: Springer Nature. https://books.google.az/books/about/Operations_and_Supply_Chain_Management_i.html?id=sSefzwEACAAJ&redir_esc=y

7. Omarova, A., Qurbanov, A., Alıyev, A., & Qurbanova, S. (2021). Süd və süd məhsullarının texnologiyası. Bakı: Turxan NPB.

8. Popkova, E.G., & Sergi, B.S. (2023). Food security in the economy of the future: Transition from digital agriculture to Agriculture 4.0 based on deep learning. Cham: Springer Nature.

https://books.google.az/books/about/Food_Security_in_the_Economy_of_the_Futu.html?id=Jbi1EAAAQBAJ&redir_esc=y

9. Pullman, M., & Wu, Z. (2021). Food supply chain management: Building a sustainable future (2nd ed.). London: Routledge.
https://books.google.az/books/about/Food_Supply_Chain_Management.html?id=CkkgEAAAQBAJ&redir_esc=y

10. Sadıqov, Y. (2025). Aqrar emal sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı.
https://aem.az/uploads/posts/2025/11/Yunus%20Sadiqov%20kitab%202.pdf

E.E.Shukurova
teacher, Baku State University

Scientific-theoretical basis and development directions of the formation of organizational-economic mechanisms in the canning industry

Abstract

In the article, the scientific-theoretical bases of the formation of organizational-economic mechanisms in the canning industry and their development directions are comprehensively investigated. The main goal of the research is to explain the theoretical essence of the management, production and economic stimulation mechanisms that ensure the sustainable development of the canning industry, to systematize the existing models and to determine the improvement directions in accordance with modern economic conditions.

Within the framework of the study, the place and role of the canning industry in the agro-industrial complex, integration mechanisms in the value chain, forms of production organization, efficient use of resources, financial and economic regulation tools and the influence of the institutional environment were analyzed from a theoretical point of view. It was determined that the effectiveness of organizational and economic mechanisms is directly related to the modernization of production, the application of innovative technologies, the strengthening of cooperative relations between the raw material base and industrial enterprises, and the harmonization of state support mechanisms.

The article also substantiates the directions of development of organizational and economic mechanisms in the canning industry in the conditions of strengthening competition in global markets, increasing food safety requirements and expansion of export-oriented production. Research results are of scientific and practical significance in terms of increasing management efficiency, optimizing the production structure and ensuring long-term economic stability in the canning industry.

Keywords: *canning industry, organizational-economic mechanisms, industrial development, agro-industrial integration, innovation, state regulation, food safety.*